

Спокуса світлого минулого

Дмитро Затонський

І в нас в Україні, і на інших пострадянських просторах із будівництвом нової державності не клеїться не в останню чергу через те, що в голові мільйонам сидить доволі простеньке міркування, яке часом хтось і вголос вимовляє: «Раніше я отримував(ла) 120-130 рублів на місяць і якось крутився(лася)...». А звідси вже само собою випливає: треба повернути колишнє життя, хай навіть з усіма його вадами, бо оті 120-130 тоді все-таки платили щомісяця... Саме на ньому — такому нехитрому й, здавалося б, неспростовному міркуваннячку — тримається лівова частка симпатій до комуністів узагалі й до спочилого в бозі Союзу Радянських Соціалістичних Республік зокрема: тоді, мовляв, що й казати, було погано, але ж нині ще гірше. Й почасти це, на жаль, майже незаперечно...

А мені проте закортіло незаперечно заперечити. Ні, не ідею, що тоді всім нам буцімто було «краще» (це, зрештою, особисті вподобання), а те, чи можливо щось із цього минулого повернути. А задля «чистоти експерименту» вдатися навіть не до вітчизняного прикладу, а до російського. Дякувати, він своєчасно нагодився...

1.

У московській газеті «Известия» 14 травня 1998 року (ч.86) з'явилося два відгуки на статті Сергія Ковальова «Які ми демократи — така в нас і «демократія» та «Права людини як національна ідея», надруковані тут-таки трохи раніше (чч. 68, 69). Це той самий Ковальов, що відсидів як правозахисник довгий строк у радянських концтаборах, потім був наближений президентом Єльциним і якийсь час навіть виконував при ньому функції уповноваженого з прав людини, потім — головню через своє непримиренне ставлення до війни в Чечні — потрапив у немілість і знову нібито «дисидентствує». Відгуки оцінюють статті Ковальова діаметрально протилежно. Це, власне, нітрохи не дивує: редакція, клопочучись про передплатників, зацікавлена зіштовхувати різні позиції, а їх через розколотість багатостраждального пострадянського суспільства не бракує.

Пенсіонер Олександр Ковальов, у всьому згідний зі своїм іменитим однофамільцем, серед іншого пише: «Ми мовчки погоджуємося з підвищенням квартплати, різних послуг, підвищенням цін на все... Якщо наші інтереси не захищає Конституція, то треба *внести необхідні зміни* (курсив мій. — Д.З.), які понад усе ставили би права людини». От як усе просто: «внести зміни» — та й по всьому! Боюся, Олександр Ковальов страшенно здивується, а то й геть образиться (бо, певно, має себе за демократа), почувши, що ця його пропозиція в суті своїй наскрізь більшовицька. Бо чим же вона принципово відрізня-

ється від «епохального» рішення більшовиків — отак просто, з доброго дива, віддати заводи й фабрики робітникам, а землю селянам, відібравши, ясна річ, у колишніх законних власників?

Адже читач Ковальов — як і більшовики 1917 року — зовсім не пере-

утім, щедрим «подарунком» тут-таки заволоділа держава-диктатор, заходившись вичавлювати з ошуканого вірнопідданого більше соків, ніж це раніше вдавалося капіталістові або поміщикові. Але ця діяльність політично всесильної держави з рідкісною логічністю вела до кво-лості (якщо не до повної стагнації) у справах економічних. Бо всяка диктатура з самої своєї природи непо-воротка, дурнувата, консервативна,

Фото Василя Артюшенка

ймається економічним складником проблеми: тобто, чи окупиться його вимога знизити ціни на всі комунальні послуги і взагалі на все? Суто з людського погляду така вимога, що й казати, справедлива; але чи можна здійснити її за даних конкретних обставин, чи не буде від неї більше шкоди, ніж користі, чи не зруйнує вона остаточно й так розладнаний соціальний організм? І якби Олександр Ковальов роздратовано поспитав мене, а хто й навіщо ціни ці, з прибутками трудящих зловмисно не рахуючись, так непропорційно підвищив, — я відповів би (певен, у цілковитій згоді з істиною): та ті ж таки більшовики це і скоїли — саме тоді, коли, не зважаючи не тільки на демократію та справедливість, але й на науку і навіть на простий здоровий глузд, «роздали» заводи, фабрики та землю робітникам і селянам...

безініціативна і тому засадничо чужа підприємництву й просто здоровому глузду. Отож нинішня наша спільна пострадянська нікчемність є найбезпосереднішим наслідком залпів крейсера «Аврори» й усього, що по ній настало. І за сьогоднішні скажені ціни на електроенергію пенсіонерів Ковальову годилося би спитати з Леніна, Сталіна й усіх тодішніх комісарів не менш суворо, ніж із президента нинішньої Росії, парламентарів і міністрів, хоч і ці багато чого накоїли, наплутали, та й накралися теж. Тобто не треба заиклюватися на наслідках, нехтуючи причинами.

Про відповідальність за теперішні несусвітні ціни героїв революції та громадянської війни я згадав лише тому, що побудова протиприродного суспільства, яким безумовно був наш Радянський Союз, просто не могла не зумовити й протиприрод-

ності пострадянських умов існування, в тому числі й деякої «немислимості» більш або менш нормального виходу із зачарованого кола заданих абсурдів. Ми — пострадянські — посоромили Гегеля, який колись сказав, нібито «все розумне — дійсне, і все дійсне — розумне», бо завели себе в погибельне болото Утопії. Вона, як і будь-яка утопія, не надається до реалізації, але ми, всупереч усьому, її все-таки «зреалізовували» — хай, може, на чверть чи навіть на восьмушку, та ще й ціною небачених мук і злочинів. А тепер, коли наша Утопія все-таки завалилася (не могла не завалитися, бо ж протиприродна), вже ніхто не знає до ладу, як повернутися на «верстовий шлях» Історії. І тут нам навіть і великодосвідчений Захід не надто допоможе: такого він «не проходив», у такий історичний глухий кут себе не заганяв.

2.

Тепер звернімося до другого відгуку на статті в газеті «Известия». «Особисто мені страшно від «правозахисту» Сергія Ковальова», — резюмує свою незгоду з ним науковий працівник Юлія Массіно. Втім, не подумайте, що вона образилася за радянську владу — ні, пані Массіно, що походить із дореволюційної професорської сім'ї, навпаки, до впадоби стара передреволюційна Росія: «...Я читаю статтю правозахисника Ковальова і відчуваю жажливу ненависть не до радянського режиму, ні, а до тієї самої Росії, яку я завжди любила і люблю... Пафос його статті спрямовано проти «візантійсько-ординської» державної, православної Росії».

Прихильний до Сергія Ковальова його однофамілець, міркуючи над сьогоднішньою злиденністю, що вразила весь пострадянський простір, воліє взагалі не брати до уваги Жовтневу революцію; натомість його опонентка, очевидно, вбачає в ній якийсь диявольський, нічим, крім лихої волі жменьки змовників, не спровокований заколот. Може, в тій «державній, православної Росії» все було як належить, поки на неї не напосілися зловмисні Ленін і Троцький? Не було програної російсько-японської війни, ленських розстрілів, Кривавої неділі, заворушень у Петербурзі, царового зречення, тимчасових урядів князя Львова і Керенського? Мені, принаймні, несила інакше пояснити собі знов-таки справді «більшовицьке» завзяття, з яким Юлія Массіно звинувачує в прихильності до радянського режиму правозахисника, що роками мучився в радянських-таки концтаборах... Далєбі, її ненависть нічим іншим, як палкою вірою в богодану обраність старої та вічної «візантійсько-ординської» Росії, не поясниш.

Тимчасом, на мій погляд, передреволюційна Росія вже стала на шлях звільнення від «візантійсько-ординської» богоданості, але далеко піти ним не встигла: більшовики «випередили» Мамонтових, Третьякових, Терещенків. Оплакувати цей факт сьогодні немає жодного сенсу. Що треба, так це вирішити для себе,

чи варто до неї повертатися (до чого, по-моєму, вельми схильна опонентка Сергія Ковальова), чи продовжити те, що розпочали Третяковий й Терещенки.

3.

Я оглянув відгуки на статті Сергія Ковальова перш ніж самі статті, бо автори відгуків, одразу беручи бика за роги, самим характером своїх помилок — чи то нехтуючи Жовтневу революцію, чи то спотворюючи її причини, — контрастніше відтіняють дискусію проблематику.

Назва першої статті Ковальова: «Які ми демократи — така в нас і «демократія» — досить точно окреслює її зміст. Це, власне, обвинувачення, яке глибоко розчарована людина кидає суспільству, задля блага якого вона довгі роки провела у в'язницях, а в нагороду отримала лише холод байдужості або, ще гірше, — глухе нерозуміння. Суспільство, вважає Ковальов, ніби каже своєму дбайливцеві: «цілі ваші були ілюзорні й завели Росію в глухий кут, гірший від колишнього». В цілі ці він усе ще вірить, а от у людей, яким належало б їх реалізувати, вже ні. «В чому річ? — картає він читачів. — Вам лінки було витратити два-три вихідні, щоб витягнути свою країну з вигрібної ями?» (це про явку на мітинги). Ніби й правильно все, але, з іншого боку... Подібно до свого союзника-однофамільця, Сергій Ковальов не бажає брати до уваги, що в Російській імперії з її прадавнім «візантійсько-ординським» духом, якого змінила ленінсько-сталінська революція, демократичній самосвідомості не було звідки взятися.

В Європі воно так або сяк починалося ще з римського права. Рим із необхідності витворив Імперію, на жодну попередню, та й на багато які наступні, не схожу. До неї світ знав лише східні деспотії, де за закон здебільшого правило нічим не регламентоване царське свавілля. Навіть греки у своїх завоюваннях керувалися переважно ним. Але римлянам — і через їхню практичну вдачу, і через характер супутніх обставин — обійтися без правопорядку було ніяк не можна, якщо вони хотіли давати раду всьому західноєвропейському та середземноморсько-близькосхідному ареалові. Права в римлян і варварів не були, зрозуміло, рівними, але правами (і рівною мірою обов'язками) було наділено всіх. Саме це й надало римському праву унікальної тривкості: воно й досі становить підмурівок правосвідомості ледь не всього цивілізованого світу.

Європейський феодалізм (не кажучи вже про азіатський) знову більше покладався на нерегламентоване насильство; та його поволі, крок по кроку почали приборкувати міста, зацікавлені в розвиткові виробництва й торгівлі. Першими своїх негмонних королів приборкали англійці — і зробили це так давно, що британська правосвідомість спроможна триматися на прецеденті. Тому ця країна й по сьогодні обходиться без конституції.

Англійські переселенці привезли з собою свою правосвідомість до

Америку, але там — у специфічних умовах насильницького цивілізування континенту — спочатку пишню розцвів культ прав водночас із виразним нехтуванням обов'язків. Зате сьогодні, здається, немає на землі країни (крім, мабуть, уже згаданої Англії), де права особи були б так високо ціновані окремими громадянами й так неухильно дотримувані владою. Це здійснюється, мабуть, без твердої внутрішньої потреби (бо як суспільний організм США не чужі насильству), та зате із подиву гідним «автоматизмом».

Оцього «автоматизму» пострадянським правовим системам понад усе й бракує. Я сказав би навіть, що вони позбавлені його геть чисто. Наші адміністративні органи або судові інстанції, щоб виконувати свої передбачені законом функції — особливо, якщо заходить не про щось щоденно-рутинне, — зазвичай потребують додаткових стимулів. Ні, не конче хабарів, але бодай особистого знайомства, чийогось заступництва, та хоч би настійливих, шанобливих прохань позивача, відповідача, здобувача. Я вже не кажу про те, що справедливому рішенню цілком може стати на заваді чиясь тенденційна протидія. І обуритись цим найчастіше той, кого обійдено благами (часто-густо безвідносно до того, чи мав він на них законне право); решта всім тим не переймається: звикли, притерпілися, навіть убачають у цьому таку собі «норму».

Так було «завжди»: в імператорській Росії, в Радянському Союзі, так це виглядає і нині в усіх пострадянських державах. Тому мені важко зрозуміти резюме другої статті Сергія Ковальова: «І якби наші реформатори не були так зосереджені на економічних перетвореннях, а заопікувалися насамперед створенням у Росії ефективної та гуманної правової системи, то й до соціально-економічних злигоднів перехідного періоду склалося б інакше, терпиміше ставлення».

Олександр II та його міністри заходилися реформувати правову систему, коли в країні вже склалися основи російського капіталізму, і система, на відміну від нинішньої, запрацювала досить злагоджено й ефективно. Нині ж і те мізерне, що в інтересах нової правової системи зроблено, відчутних плодів не дає. Тішу себе надією, що зумів пояснити, чому. І якби зроблено було більше, то й розчарувань тільки побільшало б.

Сподівання Ковальова на благодієтворність саме негайної та широкої судової реформи дивують тим більше, що він і сам не схильний переоцінювати якість традиційних російських підходів до прав людини: «Ми, — пише він, — звикли ставитися до держави як до якоїсь зовнішньої сили, яку ми можемо по-дитячому обожнювати або по-дитячому ненавидіти, але за дії якої ми не несемо ніякої відповідальності. А от вона, держава, відповідає за все, включаючи погоду».

Втім, кажучи, що мені зрозуміти Ковальова важко, я трохи прикидався: адже він був і залишається передусім правозахисником, і така

«спеціалізація» для нього — аж ніяк не суто смаковий вибір. «В останні десятиріччя існування радянського режиму, — пише він, — суспільна думка звернулася не до підпілля, не до насильницького опору, а до права». Так воно насправді й було, тільки ось не відразу збагнеш, чому. Можливо, під деяким впливом Заходу, а може, через несвідоме прагнення використати «найдемократичнішу» сталінську конституцію проти вже занепаłego реального сталінізму? Але тільки не через зрослу правосвідомість — от її якраз на пострадянському просторі не було й немає...

4.

То що ж усе-таки робити? Активно братися до реформування правової системи чи форсувати перебудову економіки? Гадаю, тут не треба шукати альтернатив: перебудовувати належить усе й по змозі одночасно. При цьому не забуваючи, однак, про щонайістотніше, щонайнеобхідніше «підстрахування» всього проекту, аби, поки ми реформуватимемо нашу систему, не всі, хто ще досі має віру та надію, цілком їх позбулися...

Адже як сьогодні стоїть справа? «Об'єктивно» стало начебто гірше, ніж було в останні роки радянської влади: більшість бідуює і не зводить кінців із кінцями. З'явилася, правда, жменька багатіїв, але вони народ наш зовсім не «стимулюють», навпаки, викликають у нього заздрість, навіть ненависть... Сталін помер давно, і всі ці «Гулаги», «37-мі роки», депортації цілих народів починають уже видаватися якимись міфами. Тим більше, що війну ми все-таки за Сталіна виграли, а тепер зазнаємо від «усіх цих іноземців» із далекого зарубіжжя безперервних принижень... Що ж до брежнєвського застою, то з плином часу він потихеньку починає здаватися навіть чимось ледь не «симпатичним». Так, може, годі вже нам мучитися? Повернімо-но краще назад, сказавши собі, що «не витанцювалося»...

Такі настрої не тільки існують, вони щодень дужчають. А ми ж бо, либонь, і чверті шляху до жаданого добробуту ще не пройшли. То чи не краще здатися на милість якого-небудь чергового генерала, що побажає в'їхати на білому коні?..

Думаю, тут можливе тільки одне рішення — а саме, з'ясувати все до кінця щодо спочиної радянської влади, і то навіть не стільки щодо її колишніх злочинів, скільки щодо її тогочасних потенційних можливостей, передусім економічних, і, відповідно, політичних. Належало б розтлумачити, що лад цей ніхто не розвалював ані зі злочинних, ані навіть із благородних спонук. Він завалився сам, завалився під тягарем внутрішніх органічних вад, невиліковних болячок. Або, ще точніше, коли найвідданіші його прихильники, остаточно впевнившись, що лад на ладан дише, заходилися його рятувати, лікувати, реанімувати. Тут уже напівпокійник не витримав і сконав...

Усе це треба подавати на основі неспростовних фактів, цифр, підрахунків: державний борг, мізерність

золотого запасу, непомірність військових витрат, собівартість виробів, вища від допустимої ринкової ціни, зношеність обладнання, безнадійне технологічне відставання в усьому, крім, можливо, ВПК, і т.д., і т.ін.

І мова повинна йти не про якусь разову акцію, а про постійну, цілеспрямовану діяльність усіх засобів масової інформації, щоб створити в населення абсолютно ясне уявлення: шляху назад, у Комуністичну Утопію, просто-напросто немає. Таке ясне, щоб кожного почала лякати спокуса вдруге увійти в ту саму річку...

Михайло БАЖАНСЬКИЙ Мемуарна мозаїка

Київ: Критика, 1998

Книжка мемуарних нарисів письменника, журналіста й громадсько-політичного діяча Михайла Бажанського творить своєрідну мозаїку епізодів авторового життя на тлі історичних подій 20–40-х років цього століття, подає низку яскравих образів українських політиків, військовиків, учасників націоналістичного підпілля, літераторів. Подані тут за першим, раритетним нині виданням 1946 року спогади автора з часів ув'язнення його в німецькому концтаборі, позначені високою емоційною напругою сповіді, проникливістю психологічних спостережень, належать до найкращих у нашій літературі творів цієї тематики.

Видавництво
• КРИТИКА •
252001, Київ-1, а/с 255
Довідки за телефонами:
(044) 463-5852
(044) 229-0672